″Saa ere nu saadanne Billedstytter døde træ oc stene″. Billedstriden i Bergen 1568–1572

Nils Gilje
Universitetet i Bergen
nils.gilje@ahkr.uib.no

Abstract
This article is an attempt at a reinterpretation of the religious meaning of the iconoclastic conflicts in Bergen 1568-1572. The basic hypothesis is that the superintendent (or bishop) Jens Skielderup understood the stripping of the altars as part of a theological programme to introduce the so-called Calvinist "Second Reformation" in Denmark-Norway. He tried to defend his position in a small dialogue between a priest and a peasant published in Copenhagen in 1572. In Skielderup's dialogue the peasant comes up with more traditional Lutheran arguments, while the priest defends a moderate Calvinist position. In Bergen the Lutheran point of view was strongly advocated by the humanist scholar Absalon Pederssøn Beyer. Skielderup's little book reflects not only the conflict between the bishop and the city council, but also a conflict within the clergy in Bergen. The iconoclastic episode in Bergen was probably part of a more extensive theological conflict within the Lutheran church of Denmark-Norway in the second half of the sixteenth century.

Keywords
Iconoclasm, religious images, Bergen, Calvinism, Second Reformation

Innledning
Billedstriden i Bergen i 1568–1572 er et av de få eksemplene på en senreformatorisk ikonoklasme i Danmark-Norge. I de første tiårene etter reformasjonen i 1537 var det få tegn til konfesjonelt baserte billedstrider eller alvorlige religiøse konflikter i Norge. Først i 1570 fikk vi en opprivende billedstrid i Bergen. Biskopen i byen, Jens Skielderup, utløste striden ved å fjerne statuer fra høyalteret i Domkirken fordi – som det heter i dagboken til Absalon Pederssøn Beyer – "nogle gamle quinner oc kerlinger tilbad dennom" (Beyer 1963: 180). Aksjonens politiske forspill hadde lite til felles med de store folkelige billedstormene på kontinentet etter reformasjonen. I Norge var det elementer innenfor den danske adelen og den geistlige eliten som fremprovoserte billedstriden. Det hele startet med at en kongelig kommisjon under ledelse av Jørgen Lykke kom til

Norge i 1568 for "at besee oc forfare Landsens leylighed". Den 27. februar ankom de Bergen. Kommisjonen skal ha kritisert biskopen for ikke å ha fjernet "de Affguders billeder" som var blitt satt opp i kirkene under pavedømmet (Skielderup 1572: 3–4). Initiativet til å fjerne bilder og statuer kom altså fra kongens embetsmenn. Som følge av kritikken innkalte Skielderup prestene i stiftet til en synode i Bergen 22. juni 1569. Her ble det fattet to vedtak vedrørende bilder: "Adskillige figurer giorde aff vox oc henge ligeuell ennw i kirckerne skulle borttagis (…) Alle billeder vden de po høgalterit staa skulle saa sagte borttagis" (Beyer 1963:149). Det er grunn til å merke seg flere ting ved dette vedtaket. Det hadde allerede gått 16 måneder siden riksrådskommisjonens "visitas" i byen. Trolig hadde biskopen fått problemer med å gjennomføre pålegget fra kommisjonen. De to vedtakene fra synoden er også relativt forsiktige: Voksfigurer og bilder skulle gradvis fjernes. Billedstatuene på høyalteret i domkirken skulle bli stående.

Den 28. desember 1570 – et halvt år etter synoden – slo imidlertid biskop Skielderup til. Fem statuer ble fjernet fra høyalteret – bare to ble stående igjen. Dette inngrepet resulterte i full krig mellom biskopen og byrådet. Rådet sendte 8. januar 1571 en deputasjon til biskopen for å drøfte saken. Samme dag ga biskopen melding til byrådet om at bildene ikke ville bli satt opp igjen. Han gjorde det klart at også de to siste bildene på høyalteret ville bli fjernet. Rådsmedlemmene innledet dermed en "kirkestreik". Neste søndag holdt rådet og de fleste av borgerne seg borte fra domkirken (jf. Beyer 1963: 180–185). For å få slutt på striden måtte lensherren i Bergen Mats Scheel megle mellom biskopen og byrådet. Den 19. januar 1571 møtte byrådet og borgerne igjen i kirken. Søndag 21. januar tok biskopen konflikten opp i sin preken. Han snakket om årsaken til billedstriden og om nødvendigheten av å fjerne religiøse bilder som ble misbrukt (jf. Beyer 1963:185).

Luther hadde i ulike sammenhenger hevdet at såkalte avgudsbilder først måtte fjernes fra folks hjerter – ved hjelp av ordet – før de ble fjernet fra kirkene. I denne konflikten inntok byrådet en posisjon som må karakteriseres som strengt luthersk. Ifølge den senere borgermesteren Hilbrandt Meyer var det biskopens oppgave å skape en "hjertenes forandring" hos de som fremdeles hang fast i den gamle tro – ikke å rasere kirkenes "arkitekturiske sirater". Borgermester Meyer presenterer byrådets posisjon på følgende måte:

> Thi dersom bispen tænkede at utrydde overtro hos disse gamle kjærlinger ved at borttage saadanne arkitekturiske sirater af kirken, da greb han sagen an paa den urette fod (…) saalænge som hjerterne vare uforandrede (Meyer 1870:270).

Byrådet mente ikke bare at biskopens handlemåte var feilaktig. Det fryktet også at hvis han ikke ble stoppet, ville han "avklæde kirken innvendig til de blotte mure". Meyer fremholdt også at Skielderup hadde gått inn for å fjerne alle bilder og statuer i kirkene da han kom som biskop til Bergen i 1557, men på grunn av byrådets innvendinger hadde han "ganske og aldeles afstaaet fra saadant" (Meyer 1870: 271–272).[1]

I 1572 publiserte så Skielderup en liten bok om billedstriden: *En Christelig Vnderuisning aff den hellige Schrifft om huad en Christen skal holde om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne*.[2] Boken er bygget opp som en dialog mellom en prest og en bonde. Teksten kan leses som et forsvar for

Skielderups billedprogram (jf. Nilsen 1959; Hagesæther 1970; Bugge 1975, 1991; Lindøe 2000). Noen viktige spørsmål har imidlertid vært underbelyst i forskningen. Det er lite som tyder på at Skielderups ikonoklasme hadde folkelig støtte. I Bergen stilte også enkelte prester seg kritisk til biskopens handlemåte. Det reiser et viktig spørsmål om den konfesjonelle og politiske karakteren til Skielderups billedprogram. I hvilken forstand var det forenlig med en luthersk ikonografi? Var den nye ikonoklasmen på slutten av 1560-årene en del av et større teologisk-politisk program? For å kunne svare på slike spørsmål er det også nødvendig å drøfte billedstridens forhold til den kalvinistisk inspirerte "andre reformasjonen" i siste halvdel av 1500-tallet, det vil si forsøkene på å reformere folks dagligliv (jf. Schilling 1986, 2004; Klueting 2003; Brady Jr. 2004). Fjerningen av "avgudsbilder" var en del av dette prosjektet.

Jens Skielderup og hans billedprogram

Jens Skielderup ble født på Jylland ca. 1510. Han tok baccalaureusgraden i København i 1544. I slutten av 1540-årene studerte han i Wittenberg. I 1550 ble han utnevnt til professor i fysikk ved Københavns Universitet. Hans faglige interesse gikk i retning av medisin, og han tok en doktorgrad i medisin i Rostock i 1556. I 1557 ble det ledig et professorat i medisin ved Københavns Universitet, men Skielderup fikk ikke stillingen. Han valgte i stedet å ta i mot tilbudet fra kongen om å bli biskop i Bergen etter Geble Pederssøn.

Skielderup var biskop i Bergen i årene 1557–1582. Teologisk sett var han en elev av den store danske teologen og filosofen Niels Hemmingsen (1513–1600). I flere viktige teologiske stridsspørsmål hadde Hemmingsen nærmet seg kalvinistiske posisjoner. Det gjaldt særlig hans syn på nattverden, eksorsismen og religiøse bilder. Derfor er han blitt betegnet som "kryptokalvinist" (Nilsen 1959; Hagesæther 1970). Hemmingsen var den dominerende teologiske skikkelsen i Danmark-Norge helt til han ble avsatt som professor i 1579. I kraft av sine lærebøker og mange teologiske avhandlinger hadde han betydelig innflytelse på danske og norske teologer fram til sin død i 1600. Det er også velkjent at Hemmingsen gikk inn for et strengt forbud mot avguds- og billeddyrking (jf. Hansen og Bøggild Johannsen 1993:181–193). Derfor er det ikke så overraskende at *En Christelig Vnderuisning* baserte seg på Hemmingsens billedsyn og dessuten knytter an til Calvins hovedverk *Institutio religionis christianiae* (jf. Hagesæther 1970; Bugge 1991). Vi vet at Skielderup var i besittelse av Calvins hovedverk og at han har studert Calvins syn på bilder inngående (jf. Hagesæther 1970). Et sentralt siktemål med denne artikkelen er å klarlegge på hvilken måte Skielderup brøt med den "lutherske ikonografien" (Christie 1973) og å vise at han i disse bestrebelsene møtte betydelig motstand fra kirkelig hold.

Geble Pederssøn (ca. 1490–1557) hadde vært Skielderups forgjenger som biskop i Bergen. Han var ingen billedstormer og forsvarte et moderat luthersk reformprogram med innslag av humanistisk reformkatolisisme (jf. Gilje 2003). Flere prester har trolig inntatt samme posisjon som byens første evangelisk-lutherske biskop – ikke minst gjaldt dette Absalon Pederssøn Beyer, som var Mester Gebles fostersønn. I sin dagbok fra årene 1552–1572 omtalte han Skielderup på en forsiktig, men kritisk måte. I de to arbeidene *Om Norgis Rige* (ca. 1567–1568) og *Oration om Mester Geble* (1571) ga han klart uttrykk for et annet billedsyn enn biskop Skielde-

rup. Mye tyder på at Beyer følte seg forpliktet på fosterfarens reformprogram. Dersom denne tolkningen er riktig, var billedstriden i Bergen ikke bare en konflikt mellom biskop og byråd. Den var også en intern teologisk strid blant prestene i byen.

Tidligere forskning har påpekt at *En Christelig Vnderuisning* må leses som et forsvarsskrift der Skielderup forsøker å rettferdiggjøre sitt billedsyn (jf. Nilsen 1959, Hagesæther 1970; Montgomery 1975; Lindøe 2000; Lavold 2001). Det har også vært en utbredt oppfatning at presten i dialogen uttrykker biskopens egne synspunkter. Det har imidlertid sjelden blitt stilt spørsmål ved bondens rolle i dialogen. Riktignok har enkelte forskere undret seg over at en landsens bonde kunne være så godt orientert om den protestantiske billedstriden på 1500-tallet. Det er imidlertid ingen som har undret seg over at bonden anklaget biskopen i Bergen for å innta samme standpunkt som Andreas von Karlstadt – Luthers motstander under kulturrevolusjonen i Wittenberg vinteren 1521–1522. Blant prestene i Bergen kan vi gå ut fra at Beyer var godt orientert om striden mellom Karlstadt og Luther. Han hadde studert i Wittenberg i 1549–1551, og noen av aktørene fra den store billedstriden, blant annet Melanchthon, hadde vært Beyers lærere.

Ikonoklasme og teologi – billedstriden i Wittenberg

For å få et bedre grep om hva som kjennetegner Skielderups billedsyn, skal vi se litt nærmere på billedstriden i Wittenberg. Ved inngangen til den lutherske reformasjonen var Wittenberg fremdeles dypt preget av senmiddelalderens visuelle fromhetsliv. Byen var kjent for sine mange relikvier og helgenbilder og var et mål for mange valfartsreiser. På begynnelsen av 1500-tallet hadde Slottskirken i Wittenberg nærmere 18 000 relikvier. Blant relikviene var det en skarp torne fra Jesu panne, en nagle fra hans hånd, en flik fra skjorten til Johannes Døperen, et brødstykke fra det siste måltid, en melkeskvett fra Marias bryst og mye mer (jf. Manschreek 1958). I bønn foran Slottskirkens blødende krusifiks var det lett å glemme at den katolske kirken skilte strengt mellom bilde og avbildet, eller mellom det symbolske og det reelle. Sett fra kirkens synsvinkel dyrket man ikke helgenbilder, men det bildene representerte. Riktignok hadde en lang teologisk tradisjon hevdet at religiøse bilder hadde del i det de fremstilte, omtrent slik en kopi har del i originalen. Det var derfor ikke en vilkårlig relasjon mellom en helgen og hans eller hennes bilde. Men slike subtile teologiske distinksjoner kom ofte til kort i den religiøse billedkulten. Mange mente at en helgen var til stede i sitt bilde – eller at det hellige åpenbarte seg i bildet (*realpresens*). Slik fikk relikvier og bilder nærmest magiske kvaliteter.

Teologisk sett tilhørte Luther den nominalistiske *via moderna*. Det betyr at han var kritisk til "substanser" og okkulte egenskaper. Allerede i starten på reformasjonen hevdet han at religiøse statuer bare var figurer av tre og stein; de hadde ingen hellige kvaliteter *per se*. Det var snarere en religiøs avgrunn mellom bilde og avbildet. Ifølge Luther førte den sterke fokuseringen på det visuelle til at mennesket ble fremmed for det frelsende ordet. I det lille skriftet *Om de gode gjerninger* (1520) understreket han at man kan forholde seg til et bilde av Kristus på to forskjellige måter. På den ene siden kan man ære Gud gjennom ytre gjerninger, pomp og prakt, men uten tro. Da forholder man seg til et avgudsbilde. På den andre siden kan man nærme seg Gud

med inderlig tillit og tilbe ham i "ånd og sannhet". Da har man ekte tro ([1520] 1962:163–164). Det er altså menneskets *relasjon* til bildet som er det avgjørende. Ut fra et slikt perspektiv mente Luther at de fleste religiøse bilder kan betraktes som *adiafora*. Det betyr at man kan beholde dem eller la være å beholde dem. Dersom bildene ikke hadde et "papistisk" innhold, var de religiøst sett nøytrale og kunne bli værende i kirkene ([1522] 1962:25). Derfor kunne Luther heller ikke akseptere de radikale protestantenes forsvar for det gammeltestamentlige billedforbudet. Ifølge Luther gjaldt Moselovens billedforbud bare for det jødiske folket (jf. Stirm 1977:18ff.).

I løpet av noen uker vinteren 1522 gjennomførte borgere, håndverkere og studenter en dramatisk kulturrevolusjon i Wittenberg. De gikk til angrep på kirkene og ødela relikvier, bilder og statuer. I forlengelsen av denne striden publiserte Andreas von Karlstadt våren 1522 et lite skrift med tittelen *Von Abtuhung der Bylder*. Her forsvarte han billedstormen og kritiserte det han oppfattet som en magisk forståelse av bilder. I sin kritikk av den folkelige magien understreker Karlstadt at skulpturer og bilder ikke består av noe annet enn stein og tre. Ifølge Karlstadt var det en utbredt oppfatning at et religiøst bilde *tar del i* det som blir avbildet, omtrent slik et objekt tar del i sin skygge. Derfor forholdt folk seg til bilder og statuer som om de var levende: "Vi viser ærefrykt for bildet som om Kristus selv var til stede [1522] 1911:17). Men Karlstadt mente at "bilder verken kan se eller høre" ([1522] 1911:14). Karlstadt ble slik sett en talsmann for en heroisk ikonoklasme: "Altrene skal dere ødelegge og omstyrte. Bildene skal dere bryte i stykker (…) De utskårne bildene skal dere brenne opp" ([1522] 1911:20). For Karlstadt ble det viktig å bryte den magiske værenskjeden mellom kopi og original. Bilder og statuer mistet dermed sin fortryllelse og magi. Karlstadt ble slik sett en sentral aktør i den religiøse prosessen som innledet den protestantiske avfortryllingen av verden (jf. Gilje 2003).[3]

Karlstadt tok også avstand fra Luthers syn på Moselovens billedforbud. For Karlstadt var De ti bud gyldige til alle tider, og han understreket gang på gang at billedforbudet var en sentral del av det første bud. Karlstadt var også fullstendig avvisende til Gregor den Stores og Luthers argument om at religiøse bilder fungerte som en Bibel for folk som ikke kunne lese (*Biblia paupurum*). Luther påpekte i denne sammenheng at verken Karlstadt eller andre billedstormere hadde kritisert hans bruk av bibelillustrasjoner. Ifølge Luther kunne dette ikonografiske programmet også overføres til kirkerommet: Hvis det var lov å illustrere Bibelen med bilder, måtte det også være tillatt å illustrere veggene i en kirke med bilder: "De kan jo ikke gjøre større skade på veggene enn i bøkene" (Luther [1524–1525] 1980:238). Dermed gjeninnførte Luther Gregor den Stores idé om *Biblia paupurum*.

Beyer contra Skielderup

Med utgangspunkt i Absalon Pederssøn Beyers skrifter er det mulig å belyse noen sider ved synet på religiøse bilder og statuer blant presteskapet i Bergen i andre halvdel av 1500-tallet. Særlig er Beyers tekst om Geble Pederssøn en viktig kilde. Det fremgår her at Beyer hadde et positivt forhold til religiøse bilder og statuer. Han forteller i *Oration om Mester Geble* at fosterfaren hadde utført store restaureringsarbeider i Domkirken, og at han i 1548 fikk en murmester til å lage "det S. Hansis Billede, som står i Muren". Det heter også at bisko-

pen ”lod […] male de Taffler paa Læret som ere fæste til Weggen” (Beyer 1963:18).

Beyer skrev *Oration om Mester Geble* fjorten år etter fosterfarens død, altså i 1571. Talen plasserte seg følgelig i kjølvannet av billedstriden. Hva var Beyers poeng med å skrive den? Det dreier seg om en lovtale for Geble Pederssøn og hans arbeid for kirken og skolen i Bergen. Teksten kan også leses som et forsvar for biskopens billedprogram, og indirekte som en kritikk av Skielderups ikonoklasme. Skielderup blir nevnt et par ganger, men Beyer forbigår i taushet billedstriden i Bergen. Beyer vil åpenbart understreke at forgjengeren hadde et annet billedprogram enn det Skielderup representerte. Det synes klart at Beyer på dette punktet er solidarisk med sin fosterfar.

Et raskt blikk på Beyers *Om Norgis Rige* bekrefter dette inntrykket. Denne teksten ble skrevet i 1567–1568. Det som sies om religiøse bilder og helgenstatuer har ingen referanser til et kalvinistisk billedprogram. Riktignok unnlot ikke Beyer – som god lutheraner – å kritisere avgudsdyrking og ”papisme”, men i motsetning til Skielderup var han for eksempel full av lovord om helgenkongen St. Olav (Beyer 1928: 53–54). I omtalen av Apostelkirken i Bergen finnes det ingen kritikk av statuer og bilder – snarere tvert om:

> Apostlerne vaare udhugne i stene uden paa kirken, oc paa apostlernes dage oc andre store høgtider kledis de udi fløgel, damask, gyllenstycke, bliant, oc udi deris kjortler hengde cymbala, der vinden bleste udi kortlerne, daa gave de cymbaler en deylig ljud af sig (Beyer 1928: 83).

Det er ingenting som tyder på at Beyer delte Skielderups oppfatning av bilder eller hadde en spesielt kritisk holdning til religiøse statuer. Hans kommentar i dagboken fra 22. desember 1570 om at bildene ble fjernet fra høyalteret fordi noen gamle kvinner tilba dem (jf. 1963:149), er av eldre forskning blitt tolket som et forsvar for Skielderups ikonoklasme. En annen tolkning kan være at selv om noen gamle kvinner tilbad bilder, så var det ikke en tilstrekkelig grunn til å fjerne dem. I likhet med Luther (og byrådet i Bergen) mente trolig Beyer at religiøse bilder først måtte fjernes fra menneskenes hjerter før de kunne fjernes fra kirkene.

Det er forståelig at eldre analyser av *En Christelig Vnderuisning* har vært viet prestens argumenter. Det er imidlertid også grunn til å ta bondens spørsmål og innvendinger på alvor. Bonden er ikke en talsmann for ”den simple allmue” – han er godt teologisk skolert, kjenner argumentene fra billedstriden og fremfører lutherske innvendinger mot presten. Det er grunn til å tro at bonden var talsmann for lutherske synspunkt som fantes blant presteskapet og borgerne i Bergen. Presten derimot forsvarte et radikalt ikonoklastisk program som helt klart brøt med Luthers billedoppfatning. Vi skal nå forsøke å belegge denne hypotesen

Bonden contra presten

Bonden i dialogen formulerer noen av de sentrale innvendingene som ble rettet mot biskop Skielderup. Den mest alvorlige kritikken, er påstanden om at biskopen forsvarte et ikonoklastisk program av samme typen som Andreas von Karlstadt: ”Martinus Luther forscreff Carolostadium / for hand lagde Billederne øde i Wittenberg / oc hand kalder dennem billedstormere / som legge dennem øde” (1572:17). Hvordan svarte presten på denne innvendingen? Ifølge presten tok både Luther og Karlstadt

avstand fra avgudsbilder. Men presten påpekte også at Karlstadt handlet på egen hånd, uten å vente på tillatelse fra myndighetene. Dermed satte han reformasjonen i fare. Denne politiske vurderingen av situasjonen er "luthersk", men den berører ikke de grunnleggende teologiske og ikonografiske spørsmålene. I sitt videre svar til bonden insisterte presten på at religiøse bilder er uten grunnlag i Bibelen. Han understreket at ingen "rettsindige Lærere" i den kristne kirken kan tillate at slike "Affguders billeder at opsættis i Kirckerne" (1572:31–32). På denne måten forsøkte presten å gjendrive alle de klassiske lutherske argumentene i billedstriden.

Hvorfor utsetter biskop Skielderup seg for denne kritikken? Hvorfor lar han bonden fremføre en påstand om at han var en alliert med Luthers viktigste motstander i Wittenberg? Etter alt å dømme var han fanget av disputassjangeren. Skielderup var tvunget til å fremføre reelle innvendinger mot den posisjonen han ønsket å forsvare. Det tyder på at han forsøkte å svare på kritikk som var blitt fremført av prestene i stiftet og av byrådet i Bergen. Interessant nok har han vært nødt til å konsultere Calvin for å kunne møte de mer tradisjonelle lutherske innvendingene.

Vi har allerede påpekt at for Luther var religiøse bilder og statuer *adiafora.* Dette argumentet hadde en sentral plass i hans kritikk av Karlstadt, Zwingli og Calvin. Det er derfor ikke så overraskende at spørsmålet om *adiafora* også dukket opp i bondens syn på bilder. Her reproduserer bonden Luthers posisjon: "De giøre huerken ont eller gaat / der for maa de vel staa" (1572:23). Ifølge presten kan imidlertid ikke bilder betraktes som *adiafora* fordi fattige og uvitende mennesker bruker dem som avgudsbilder. Presten kan derfor ikke akseptere at bilder er *adiafora.* Mye tyder på at Skielderup hentet dette argumentet fra Calvins *Institutio religionis christianiae* (jf. Hagesæther 1970).

En av de sentrale teologiske kontroversene i billedstridene etter reformasjonen var knyttet til tesen om at det guddommelige er til stede i religiøse bilder og statuer omtrent på samme måte som Jesus legeme og blod er tilstede i nattverden, altså at det dreier seg om en form for *realpresens*. I dette spørsmålet hadde Karlstadt hevdet at bilder og statuer ikke var noe annet enn døde, materielle gjenstander. Presten i Skielderups dialog introduserte et lignende argument. Ifølge presten var statuene i Domirken bare "døde Stocke". I seg selv kan de "huercken giøre Ont eller gaat". Følgelig har de ingen magisk eller religiøs kraft. For presten var en statue av tre bare en del av det samme trestykket som kunstneren hadde brukt til å varme seg med eller koke sin mat (jf. Skielderup 1572:29–30). Dette eksempelet har Skielderup hentet direkte fra Calvins *Institutio* (jf. Calvin 1975:94).

Ifølge radikale reformatorer som Karlstadt, Zwingli og Calvin var folk flest "realister". Det betyr at magiske eller religiøse kvaliteter åpenbarer seg eller fremtrer i religiøse bilder og statuer. Hos Skielderup slutter presten seg til de radikale reformatorene. Han understreket gang på gang at statuene på høyalteret ikke var noe annet "end nogle døde Træstytter". Bonden lot seg ikke målbinde av slike argumenter. I tråd med Luther og reformkatolisismen hevdet han at folk egentlig ikke dyrket bilder, men "dennem effter huilcke Billederne ere giorde" (1572:24–29). I bønn foran krusifikset er det derfor Kristus man forholder seg til, ikke det materielle objektet. Presten ville derimot eliminere alt som lå mellom mennesket og Gud. Derfor holdt han fast på den radikale protestantiske

tesen om at helgenbilder er uten noen som helst religiøs verdi: ”Saa ere nu saadanne Billedstytter døde træ oc stene” (1572:29).

I Skielderups dialog appellerer bonden hele veien til tradisjonelle lutherske argumenter, mens presten mer og mer nærmer seg en kalvinistisk posisjon. I likhet med Luther forkastet bonden Moselovens billedforbud (jf. 1572:32). I tråd med Calvin ville presten opprettholde Moseloven (jf. Calvin 1975:90–91), men han understreket også at han ikke forkastet alle bilder. I likhet med Hemmingsen introduserte han et skille mellom overtroisk billedbruk, typologisk billedbruk og politisk billedbruk (jf. Hansen og Bøggild Johannsen 1993:187–189).[4] De to sistnevnte formene for billedbruk var ifølge Hemmingsen tillatt. Men bonden finner ikke dette svaret tilfredsstillende. Bønn foran krusifikset er nettopp et eksempel på typologisk billedbruk. Og siden både Hemmingsen og Skielderup mente at folks bruk av krusifikset kunne utarte til avgudsdyrking, spør bonden retorisk om alle krusifikser skal fjernes fra kirkene (Skielderup viser for øvrig til krusifikset i Røldal kirke), Her blir presten svar skyldig (jf. 1572: 42–43). Bonden unnlot heller ikke å peke på Gregor den Stores og Luthers argument om at religiøse bilder var folkets bibel (*biblia pauperum*): ”Billeder ere wlærde oc Simpel folckis Bøger som Gregorius siger.” Presten fremholdt imidlertid at tanken om ”biblia pauperum” var uten basis i Skriften (jf. 1572:27–28). Igjen benytter han et argument som er hentet fra Calvins *Institutio* (jf. Calvin 1975:94).

Under de store billedstridene i 1520- og 1530-årene ble det reist et prinsipielt teologisk spørsmål om Gud overhodet kan vesen i rom og tid møter kirkekunsten en stor utfordring når Gud skal fremstilles i bilder. I Skielderups dialog har også bonden problemer med å akseptere at Gud kan avbildes som en gammel mann med grått hår og krone på hodet, men han avviser ikke enhver symbolsk representasjon. Presten inntok i denne striden en typisk kalvinistisk posisjon. Han understreket at det ikke var mulig å lage et bilde av en Gud som er ”wsiunlig for oss oc wbegribelig”. En slik Gud kan bare tilbes i ånd og sannhet (1572:41). Calvin hadde fremført et identisk argument i *Institutio* (Calvin 1975: 100).

Mot slutten av dialogen har presten og bonden vært gjennom de viktigste argumentene i den protestantiske billedstriden. Til slutt står det bare ett spørsmål tilbake: ”Skal man da aldelis ingen prydelse haffue vdi Kirckerne?”. Svaret på dette spørsmålet fører oss inn i et av de tristeste kapitlene i protestantisk kirkekunst, nemlig de såkalte katekismealtertavlene (jf. Bugge 1991, Laugerud 2010). De eneste religiøse bildene presten kunne akseptere var ”herlige Sententzer aff den helllige Scrifft” (1572:47). Bare med slike bilder kunne presten være sikker på at ingen ”gamle quinner oc kerlinger” ville tilbe avgudsbilder.

Reformasjonen av livet

Innledningsvis skisserte vi noen sider ved den teologisk-politiske konteksten som Skielderup inngikk i. Vi skal nå vende tilbake til dette spørsmålet. Kirkehistorikeren Oluf Kolsrud har hevdet at den norske kirken gjennomgikk dramatiske endringer i slutten av 1560-årene: ”det er liksom reformasjonen byrjar på nytt – ein aktiv aggressiv og polemisk periode, som set seg til mål å gjenomføra det evangeliske prinsipp i stort som i smått, etter Guds ord som lov og rettesnor” (Kolsrud 2007:276). Kolsruds observasjoner er ikke blitt fulgt

opp av senere forskning. Norsk reformasjonsforskning har i stor grad vært basert på en naiv teleologisk antagelse om at den norske kirken etter reformasjonen i 1537 har beveget seg med stødige skritt framover mot "evangeliets sanne og klare lys". Det er også en utbredt oppfatning at lutherdommen fikk stadig bedre feste i folk og kirke gjennom reformasjonsårhundret. Men den lutherske konfesjonsdannelsen var ikke helt rettlinjet og entydig. Analysen av *En Christelig Vnderuisning* viser at dette er et altfor ensidig perspektiv.

Fra 1560-årene ble det gradvis utviklet et filippistisk og kalvinistisk konfesjonaliseringsprogram i Danmark-Norge. De ledende aktørene bak dette programmet var den geistlige eliten og elementer innenfor den danske adelen. Det dreide seg om et eliteprosjekt med svak folkelig forankring. Den såkalte "reformasjonen av livet" var i all hovedsak en *Reform von oben.* Noen programpunkter kan skjematisk formuleres på følgende måte (jf. Schilling 1986; Klueting 2003; Brady Jr. 2004):

1. Sterk vektlegging av visitaser og synoder.
2. Organisering av "akademiske" disputaser og forelesninger for presteskapet.
3. Ikonoklasme ("den andre billedstormen").
4. Sterk vektlegging av kirkedisiplin og kirkelige domstoler.
5. Eliminering av eksorsismen fra dåpsritualet.
6. Kamp mot folkelig magi.
7. Åpning mot en kalvinistisk forståelse av nattverden.

I denne artikkelen har vi sett på ett av punktene, nemlig den ikonoklastiske delen av programmet. Det er her Skielderup hører hjemme. Vi har også berørt andre punkter i programmet. Under synoden i Bergen i januar 1569 tilbød Skielderup seg å holde fire forelesninger "vdi theologia oc philosophia" for stiftets prester. Prestene var imidlertid ikke interessert i et slikt tilbud: "de suarede att det var dem ey beleyligt, oc tacked doctor" (Beyer 1963:149). Det er vanskelig å si noe sikkert om hvor sterke og omfattende disse konfesjonaliseringsbestrebelsene var i Danmark-Norge i andre halvdel av 1500-tallet. I denne artikkelen har vi sett at kalvinistiske forsøk på å reformere folks hverdagskultur møtte betydelig motstand. I slutten av 1570-årene ble Niels Hemmingsen anklaget for å ha et kalvinistisk syn på nattverden. Hemmingsens "fall" var et betydelig tilbakeslag for tilhengerne av den "andre reformasjonen" i Danmark-Norge. Det er imidlertid grunn til å understreke at "reformasjonen av livet" hadde sterke talsmenn innenfor kirken helt fram til begynnelsen av 1600-tallet. Da begynner en ny epoke som kan karakteriseres som den "andre" lutherske reformasjonen i Danmark-Norge. Den innleder den lutherske ortodoksiens tidsalder.

Noter

1. Meyer hevder at hans analyse av billedstriden i Bergen baserte seg på "authentike dokumenter" (Meyer 1870:272), men vi vet ikke lenger om det var skriftlige kilder eller muntlige overleveringer som lå til grunn for hans fremstilling.
2. *En Christelig Vnderuisning* har en inkonsistent paginering. Jeg har derfor tatt i bruk en moderne paginering der første tekstside er side 1.
3. Dette perspektivet er blitt skarpt kritisert i de senere år. Jf. Scribner 1999 og Walsham 2008. Det er et åpent spørsmål hvor omfattende og dyptgripende "avfortryllingen av verden" var i det 16. og 17. århundre. For en interessant problematisering av slike spørsmål, se Alver 2008.
4. Midt i dialogen har Skielderup satt inn en liten tekst om Hemmingsen. Den går over to og en halv side og appellerer til Hemmingsens autoritet i billedspørsmål (jf. 1572:35–37)

Referanser

Alver, Bente Gullveig 2008. *Mellom mennesker og magter: magi i hekseforfølgelsernes tid*. Oslo: Scandinavian Academic Press.

Beyer, Absalon P. 1928. *Om Norgis Rige* (utg. Harald Beyer). Bergen: F. Beyers Forlag.

Beyer, Absalon P. 1963. *Dagbok og Oration om Mester Geble* (utg. R. Iversen). Oslo: Universitetsforlaget.

Brady Jr., Thomas 2004. "Confessionalization: The Career of a Concept". I: John M. Headly (ed.): *Confessionalization in Europe 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*. Aldershot: Ashgate Publishing.

Bugge, Ragna 1975. "Holdninger til bilder i kirkene i Norge i reformasjonsårhundret", s. 195–206 i M. Blindheim (red.): *Fra Sankt Olav til Martin Luther*, Oslo: Universitetets oldsakssamling.

Bugge, Ragna 1985. "Humanister eller reformatorer? Hvem bestemmer holdningen til billedkunst i Danmark-Norge på 1500-tallet". *Kunsthistoriska Studier,* bd. 8, s. 72–76.

Bugge, Ragna 1991. "Ikonoklasmen i Norge og de norske katekismealtertavlene", s. 85–91. I: M. Blindheim (red.): *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*. Oslo: Universitetets oldsakssamling.

Calvin, Jean [1559] 1975. *Institutes of the Christian Religion*, vol. I. Grand Rapids: Eerdman

Christie, Sigrid 1973. *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*. Oslo: Land og Kirke

Gilje, Nils 2003. *Heksen og humanisten. Anne Pedersdatter og Absalon Pedersøn Beyer: en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-talle*t. Bergen: Fagbokforlaget.

Hagesæther, Olav 1970. "Et blad av bergensk reformasjonshistorie. Til belysning av teologien i biskop Jens Skielderups skrift om 'Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne'," s. 219–227. I: P. Juvkam (red.): *Bjørgvin Bispestol. Byen og bispedømmet*. Bergen: Universitetsforlaget.

Hansen, Anita og Birigitte Bøggild Johannsen 1993. "Imo Licet. Omkring Niels Hemmingsens billedsyn". *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*. Øvre Ervik: Alvheim og Eide, s. 191–198.

Karlstadt, Andreas von [1522] 1911. *Von Abtuhung der Bylder (= Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen).* Utg. Heinz Lietzmann. Bonn: A. Marcus und E. Weber.

Klueting, H. 2003. "'Zweite Reformation' – Konfessionsbildung – Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren". *Historische Zeitschrift*, Bd. 277, s. 309–341.

Kolsrud, Oluf 2007. *Norges Kyrkjesoga II. 1500 – ca. 1740* (utg. Svein Helge Birkeflet). Oslo: Biblioteket ved Det teologiske fakultet.

Laugerud, Henning 2010. "Visualitet og synskultur i det etter-reformatoriske Danmark-Norge", s. 97–121. I: Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud (red.): *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500–1814*. Bergen, AIT.

Lavold, Bente 2001. "Holdningen til katolske altertavler etter reformasjonen". I Hanne Sanders (red.): *Mellom Gud og Djævel. Religiøse og magiske verdensbilder i Norden 1500–1800*. København: Nordisk Ministerråd.

Lindøe, Siri Hempel 2000. *Til kamp mot "Afguders Billeder". Idéhistoriske perspektiver på Jens Skielderups ikonoklasme.*

Hovedoppgave i idéhistorie. Oslo: Universitetet i Oslo.

Luther, M. [1520] 1962. *Om de gode gjerninger.* I Niels Nøjgaard (red.): *Luthers skrifter i udvalg*, bd. 1. København: Gad.

Luther, M. [1522] 1962. *Åtte prekener holdt i Wittenberg i fasten 1522*. I: Niels Nøjgaard (red.): *Skrifter i utvalg*, bd. 2. København: Gad.

Luther, M. [1524–1525] 1980. *Mot svermeråndеn*. I: Inge Lønning og Tarald Rasmussen (red.): *Verker i utvalg*, bd. 3. Oslo: Gyldendal.

Manschreck, Clyde L. 1958. *Melanchthon: the quiet reformer*. New York: Abingdon Press.

Meyer, Hilbrandt 1870. "Forsøg paa Samlinger til den Bergenske Kirke-Historie". I: *Norske Magasin* (utg. N. Nicolaysen), bd. III. Christiania: Johan Dahls Forlag.

Montgomery, Ingun 1975. "'I enlighet med Guds och kungens ordinans'. Jens Skielderup som kunglig superintendent i Bergen 1552–1582". *Kyrkohistorisk årsskrift*, bind 75, s. 139–155.

Nilsen, Halkild 1959. "En røst fra reformasjonsårhundret i Norge. Biskop Jens Skielderup om tilbedelse av helgenbilder". *Tidsskrift teologi og kirke*, bind 30, s. 81–91.

Schilling, Heinz 1986. *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation"*. Güthersloh: Gerd Mohn.

Schilling, Heinz 2004. „Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm". I: John M. Headly et. al (eds.): *Confessionalization in Europe 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*. Aldershot: Ashgate Publishing.

Scribner, Robert W. 1999. „The Reformation, Popular Magic, and the Disenchantment of the World'". I: *The German Reformation* (utg. C. Scott Dixon). Oxford: Blackwell.

Skielderup, Jens 1572. *En Christelig Vnderuisning aff den hellige Schrifft om huad en Christen skal holde om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckederne*. København: Mats Vingaard.

Stirm, Margarete 1977. *Die Bilderfrage in der Reformation*. Güthersloh, Gerd Mohn.

Walsham, Alexandra 2008. „The Reformation and 'The Disenchantment of the World' Reassessed". *The Historical Journal,* Vol. 51, s. 497–528.